

ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐԸ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ՝

Նախոց պատմամշակութային անցյալի հետազոտմանը եւ արժեւորմանը մեծապես նպաստել է Մայր Աթոռի առաջին պաշտոնական պարբերականը, Կովկասում առաջին հայագիտական՝ կրօնական, պատմական, բանասիրական, բառայական եւ ազգային գիտելեաց «Արարատ» հանդեսը: Կեսդարյա գործունեության ընթացքում ամսագրի խմբագրակազմն առաջադեմ, լայնախոհ ու բազմակողմ մոտեցում է ցուցաբերել մեր ազգային մշակույթի բոլոր փուլերի ամբողջական ներկայացման խնդրում: Դրա առհավատչյան է Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատյանցի՝ երախտագիտությանը լի խոսքը. «կարող եմ զարդարել Արարատ ամսագրիդ էջերը՝ Արարատեան թագաւորութեան երբեմն փայլած փառքը արտայայտելու ցանկութեամբ»²:

Նվիրյալ հայագետ հոգեւորականի հայրենապաշտության վառ դրսեւորում է ամսագրում հնագույն մշակութային կոթողի՝ ժայռապատկերի հրատարակումը 1986 թ. (նկ. 1): Վեց քարայծերով փորագիր հորինվածքը գտնվել էր ամռանը՝ Մաստարա գյուղի մոտ³: Մի շարք այլ արձա-

^{1*} Ստացվել է՝ 6.12.2024, գրախոսվել է՝ 12.12.2024: էլ. հասցե՝ karen.tokhatyan@gmail.com:

² Մ. ԵՊՍ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ, ԲԵԼԵՈՒՆԵՐ ԵՐԵՄԻԱՆԻ ԱՐԴԱՐԱՏ, 1886=ՌՅՂԵ, № 11, էջ 491:

³ Տե՛ս նաեւ Ս. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երեւան, 1935, էջ 43: Այստեղ որպէս ժայռանկարի գտնվելու վայր նշված «Ավոյի գաղա» անձավը գտնելու համար դիցաբան Գոհար Վարդումյանի եւ պատմաբան Արտակ Մովսիսյանի հետ 2004 թ. հունիսի 27-ին հետազոտեցինք գյուղից 250 մ հյուսիս-արեւմուտք, հնավուրց «Դեւախաղ» անվամբ գեղատեսիլ կիրճը: Հսկա ապառաժի հարավահայաց թեք նիստի վրա տեսանք 4 մ ձգվող նեղ ու խորը, որոշակի համաչափությամբ փորված ակոսագիծ (նկ. 4–5): Մոտակայքում կան հնում բնակեցված անձավներ եւ միջնադարյան ավե-

նագրությունների («բեւեռագրեր») շուրջ ծավալված նամակագրական լայն քննարկման արդյունքում համարվեց, որ այդ «արձանագրութիւնը մի նոր տեսակ պէտք է լինի»: Դառնալով «իբրեւ թարգման նոցա ժամանակի զգացմանց եւ սրտից», Մ. Սմբատյանցը ժայռապատկեր երեւոյթն «ի լուր աշխարհի» որակեց որպէս «երջանիկ նախնեաց մեզ աւանդած հնութեանց նշխարներ»⁴:

Կոթողի լուսանկարն առաջինը հրատարակել է հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը⁵ (նկ. 2–3):

Այս կերպ սկզբնավորվեց հայ ժայռապատկերաբանության նորօրյա փուլը: Հնդամին, սույն ասպարեզում եւս դրսեւորված է մեր մշակույթին հատուկ անխզելիությունը եւ ժառանգորդայնությունը՝ գիտելիքի այս ոլորտն ունեցել է իր նախընթացը. գրեթե մեկուկես հազարամյակ առաջ, Ոսկեդարի Հայոց մեծաց՝ Մովսէս Խորենացու եւ Անանիա Շիրակացու երկերում ժայռագրությանն աղերսվող երեք կարեւորագույն տեղեկություններով նշանավորվում է հայ ժայռապատկերաբանական մտքի առաջին փուլը⁶:

րակ մատուռ: Որեւէ պատկեր չգտնվեց նաեւ 2012 թ. մայիսի 21-ին (Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, Արագած լեռան եւ շրջակայքի ժայռապատկերները, Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, նվիրված Պողոս Խաչատրյանի ծննդյան 90-ամյակին, Վանաձորի պետական համալսարան, Երեւան, 2020, էջ 347–348, նկ. 7–8):

⁴ Մ. ԵՊՍ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՅԱՆ, էջ 491–492:

⁵ Տէն ՔԱԼԱՆԹԱՐ, 1935, նկ. 22: Այստեղ տեղադրված են լուսանկարիչ Արտաշէս Վրույրի (ՀՊԹ 8554, մականգրված է «Թալինի շրջան») եւ 1907–1908 թթ. «Արարատ» ամսագրի խմբագիր, 1943–1952 թթ. Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանի արած լուսանկարները (ՀՊԹ 1307), քանի որ Ա. Քալանթարի գրքովում տպագրված լուսանկարի որակը ցածր է: ՀՊԹ-ում պահպանվում է նրանց, եւ Ա. Քալանթարի արած մի այլ ժայռափորագրի հատվածի հինգ լուսանկար (ՀՊԹ ն267, 1491, 1783–1785, առանց տեղանշման): Այդ հատվածի՝ Ա. Վրույրի արած լուսանկարը մականգրված է՝ «Մաստարա: Ժայռագրություն կիլիկյան պարսպի քարերի վրա, 1937 թ.» (ՀՊԹ 6005): Սա հավաստում է, որ երկու ժայռապատկերն էլ Մաստարայում են, իրար մոտ են կամ կից:

1886 թ. արտանկարը եւ 1935 թ. լուսանկարը հաջողվեց նույնականացնել միայն 2003 թ.: Արտանկարը շատ մոտավոր էր, համապատասխանում են միայն քարածերի թիվը եւ դիրքերը: Լուսանկարի աջ կողմի նետաձիգի պատկերի փոխարեն հայկական Ո եւ լատինական H տառեր են: Զախ կողմի մարդու պատկերը արտանկարում բացակայում է: Դրա ներքեւի գծիկի փոխարեն 1 թիվն է: Այս ամենը կճշգրտվի ժայռապատկերի հայտնաբերմամբ:

⁶ Այդ մասին նյութեր եւ հոգվածներ հրապարակել եմ բազմիցս, տե՛ս Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, Մաշտոցեան տառաձեւերի եւ դրանց ժայռապատկեր նմանակների աղերսների շուրջ, «Բազմավէպ», Վենետիկ – Ս. Ղազար, ՃԿԱ=CLXI, 2003, № 1–4, էջ 46–49: Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, Ժայռապատկերման վկայութիւնները ոսկեդարյան հայ պատմագրության մեջ, «Մաշտոցյան Դ. Ընթերցումներ», Օշական, 2002, էջ 52–53: Նույնի՝ Մեծ Հայքի ժայռապատկերները, «Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում», «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երե-

Պատմահայրը հիշատակել է Տորք Անգեղի՝ «արծիվներ գրելը»՝ «քերել եղնգամբքն եւ կազմել որպէս տախտակ, եւ գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս եւ այլս այսպիսիս»⁷: Հրաշապատումի ձեւով նա պահպանել է ժայռագրութեան ու տառաստեղծման մի աղբրս եւս՝ Մեսրոպ Մաշտոցի երազը՝ «տեսանէ ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աշոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտակեալ ունէր քարն»⁸:

ւան, 2011, էջ 115 (ռուսերէն՝ էջ 285–286): Նույնի՝ Շիրակացին եւ հայկական ժայռապատկերաբանութեան ակունքները, «Գիտութեան աշխարհում», Երեւան, 2012, № 3, էջ 49–51: Նույնի՝ ժայռապատկերաբանութեան եւ օրացույցի ակունքները Հայաստանում եւ Անանիա Շիրակացին, Աստղագիտական ժառանգութիւնն ազգային մշակութիւնում, Երեւան, 2014, էջ 115–118: Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, Կ. ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ, Ա. ԲՈՐՈՒՅԱՆ, Աշխարհքէկ Քալանթարը Արագածի ժայռապատկերների հետազոտումն ակունքներում, Մովսիսի Հայաստան. Ուղուրի-էթիւնի երկրի հնագիտական ժառանգութիւնը (խմբ.՝ Մ. Բաղդասար, Ք. Մարտիրոսյան-Օլշանսկի, Ա. Բորոխյան), Երեւան, 2022, էջ 136, 144: К. ТОХАТЯН, I riflessi dell'antica conoscenza astronomica nell'arte rupestre dell'Armenia, Archeoastronomia: Un dibattito tra archeologi ed astronomi alla ricerca di un metodo comune, "Atti del XIII Convegno Internazionale XIII" (a cura di Mario Codebò), Genova, 2009, էջ 84–85: Նույնի՝ Rock Carvings of Armenia, "Fundamental Armenology", № 2, 2015, էջ 200–202: Նույնի՝ Petroglyphs of Armenia along the Great Silk Road, "Studies on Cultures along the Silk Roads", Vol. 2, Budapest, 2020, էջ 147–149: Նույնի՝ Petroglyphs in Armenian Highland, "Historical-cultural Heritage of Armenia, Yerevan, 2022, էջ 28–31: К. ТОХАТЯН, Наскальные изображения Великой Армении: астрономические рисунки и строения, Сборник материалов «Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ», Алматы, 2011, էջ 170–171:

⁷ Մովսիսի Խորենացուց Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, գիրք Բ., Ը., էջ 115: Դյուցազն Տորքը հայրենյաց պաշտպան է, մշակութային հերոս, դեմիուրգ (հունարէն δημιουργός – գիտակ, վարպետ, արհեստավոր, նկարիչ, արարիչ, ծագում է δημιουργ – ժողովուրդ եւ ἔργον – աշխատանք, գործ բառերից), քանդակի եւ ժայռափորագրման արվեստի հիմնադիր ու հովանավոր: Ըստ ազգագրագետ Խաչիկ Սամուելյանի՝ Պատմահոր տողերում «պահպանվել են հետքեր այն հնագույն դարաշրջանից, երբ մարդիկ իրենց տեխնիկական ճարտարվեստը արտահայտում էին միայն սեփական ձեռքով ու քարով» (Խ. ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ, Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, հտ. 1, Քարե դար, Երեւան, 1931, էջ 307–308): Արեւելագետ Նշան Մարտիրոսյանը «շատ հետաքրքրական եւ մշակութային պատմութեան համար հուշկ կարեւոր» համարելով այս տեղեկութիւնը, Տորքի փորագրած «արծիվի եւ ուրիշ կենդանիներու եւ առարկաներու պատկերները» առնչել է Ք. ծ. ա. II–I հազ. փոքրասիական մեհենագրողմանի հետ (տե՛ս Գիլգամեշ, Հին Արեւելքի դյուցազնավեպ, թարգմ. եւ ներած., Նշան Մարտիրոսյանի, Երեւան, 1963, էջ 12–13): Բանագետ Արամ Ղանալանյանի համոզմամբ՝ «հազարավոր հիանալի ժայռապատկերները ...ավանդական Տորքին վերագրված քարարվեստի այդօրինակ նմուշներից են, որն այնքան տարածված ու ծաղկած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների մոտ» (Ա. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Ավանդապատում, Երեւան, 1969, էջ 288):

⁸ Մովսիսի Խորենացուց Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ., ԾԳ., էջ 327: Տե՛ս նաեւ Ղազարայ Փարպեցուց Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի եւ Ստ. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանոթագր.՝ Բ. Ուլուբաբյանի, Երեւան, 1982, Ա զրուագ, Ժ., էջ 34, Ա. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ, Քննական պատմութիւն հայոց, մասն

Առավել ուղղակի է Անանիա Շիրակացու խոսքը. «զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուցս՝ զոր վկայեն բազումք. վասն որոյ ոչ միայն զԱրեգական գնացս կարացին նկատել, այլ եւ զբոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել եւ ճանաչել»⁹: Սա վկայում է թե՛ ժայռերին դրոշմելու վաղեմության, եւ թե՛ աստղագիտական պատկերների մասին:

Հայաստանում ժայռապատկերի հրատարակման երեւոյթը նշանակալի էր, քանզի աշխարհում առաջին անգամ էր որեւէ գիտական մամուլում ժայռապատկեր հրատարակվում, քննարկվում եւ իրատեսորեն մեկնաբանվում:

Ժայռանկարներ հայտնաբերվել էին յոթ տարի առաջ՝ 1879 թ., Իսպանիայի հյուսիսում, Բասկերի երկրի «Ալտամիրա» (Altamira) անձավում¹⁰: Սակայն, Եւրոպայի գիտական աշխարհն ու Կաթոլիկ եկեղեցին փութացին այդ բարձրարժեք գտածոները նորաստեղծ՝ կեղծիք համարել, քանզի հնության ընդունումը կվկայեր «նախաշրջեղեղյան» արվեստի գոյությունը: Դրանք այդպես էլ չարժանացան որեւէ գիտական հրատարակման¹¹:

Գ., Թիֆլիս, 1895, էջ 191–193: Բալահովիտ գավառում, Արածանիի աջ ափի լեռը Մեսրոպ Մաշտոցի անունով է կոչվել, քանի որ նա բերդում մնացել է յոթ շաբաթ եւ լրացրել հայոց տառերը. «Լեռոն Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն աստուածագիծ վիմին եւ նկարք գրերոյն» (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1862, Ին., էջ 49–50): Լեռան գագաթի հնավուրց կիսակործան բերդում տեսնելով 29 տողանի արձանագրութիւնը, Գարեգին Սրվանձտյանցը եւս համարել է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը տառերն ստեղծել է Բալուի այս՝ «Գրման քար» անձավում (տե՛ս Գ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆՅՑ, Թորոս աղբար, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1884, մասն Բ., էջ 160–162):

⁹ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, աշխ. պ. գ. թ. Աշոտ Աբրահամյանի, խմբագիր՝ պրոֆ. Հ. Աճառյան, Երեւան, 1940, ԾԹ., էջ 83–84: Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 2180.527բ, 2762.206:

¹⁰ Բարձրարժեք այս գունանկարներն իր տոհմական կալվածքում հայտնաբերել է իրավաբան, սիրող-հնագետ Մարսելինո դե Սաուտուոլան (Marcelino Sanz de Sautuola, 1831–1888)՝ դստեր՝ իննամյա Մարիայի հետ: Նրա արած արտանկարները 1880 թ. Լիսաբոնի «Նախապատմական» վեհաժողովում ծաղրի արժանացան, հատկապես ֆրանսիացի անվանի հնագետ Էմիլ Կարտեյակի (Émile Cartailhac, 1845–1921) կողմից: Ժայռանկարները գեղծարարութիւն համարվեցին մինչեւ 1902 թ. հոկտեմբերը, երբ նա վերանայեց իր կարծիքը՝ հեղինակավոր L'Anthropologie ամսագրում հրատարակելով La grotte d'Altamira, Espagne. "Mea culpa" d'un sceptique վերնագրած հոդվածը: Հնութիւնն ընդունելու հիմք դարձան Ալտամիրայում պեղված քարիդարյան գտածոները, նաեւ Ֆրանսիայի մյուս անձավներում հայտնաբերված գունանկարները՝ «Լա Մուտ» (La Mouthe) 1895 թ., Ֆոն դը Գոմ (Font-de-Gaume) եւ Կամբարել (Combarelles) 1901 թ.:

¹¹ Մինչ այդ՝ 1627 թ., նորվեգացի ուսուցիչ, կրոնավոր Պեդեր Ալֆսոնն էր ափատարած պատկերներն նկարագրել եւ արտանկարել Շվեդիայի Բոհուսլեն մարզի Տանում (Tanum) հնավայրում (տե՛ս P. SKOGLUND, J. LING, U. BERTILSSON (eds.), Picturing the Bronze Age. Oxford-Philadelphia, 2015, էջ 167): Առավել վաղ՝ Ֆրանսուա դը Բելֆորեն (François de Belleforest)

Իրավամբ կարող ենք համարել, որ ժայռապատկերման հնագույն օրրան Հայաստանում են նորօրյա ժայռապատկերաբանության ակունքները, քանզի Մաստարայի առաջին ժայռանկարի հրապարակմանը հաջորդում են 1892 թ. Արագածի գագաթնամերձ մասերում նկատված ժայռապատկերների մասին տեղեկությունները¹², որոնք անմիջապես պատշաճ ուշադրության են արժանանում:

1893 թ. «Արարատ» ամսագրի խմբագիր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) ամփոփել է Արագածի գագաթին մերձակա նկարների մասին տեղեկությունները: Նա ներկայացրել է Կարապետ վարդապետի տեղեկությունը գագաթին մերձակա ժայռապատկերների մասին: 1892 թ. մայիսին Թիֆլիսում գյուղատնտես Ալեքսանդր Քալանթարյանն իրեն հաղորդել էր, որ գագաթին, կամ դրան շատ մոտ կան տարօրինակ արձանագրություններ: Տեղեկություն հավաքելով, Միաբանն Աշտարակում գտել է դրանք անձամբ տեսած Սմբատ Սիսակյանցին ու ստացել նրա ընդօրինակած պատկերների մեկ էջ: Հստ այդ մատիտանկարի, դրանք «յիշեցնում են զանազան կենդանիների թեթեւ եւ կոպիտ ուրուագիծ (ձուկ,

Փարիզում 1575 թ. հրատարակած “La Cosmographie universelle de tout le Monde” գրքում նշել էր Դորդոնի Ռուֆինյակ (Rouffignac) անձավի մամոնտների գունանկարների մասին, որոնք իրապես հայտնաբերվեցին միայն 1956 թ.: XVII դարից Սիբիրի, հետագայում՝ Հեռավոր Արեւելքի, Սահարայի, Հարավային Աֆրիկայի, Ամերիկայի եւ Ավստրալիայի նորահայտ մասերում ճանապարհորդած մարդիկ հաղորդումներում ու նոթերում ժայռերին արված պատկերներ են հիշատակել: XVIII–XIX դդ. ուսական արխիվներում ժայռանկարների մասին հաղորդումներ ու զեկույցներ կան: Սակայն դրանք եւս գիտական հրապարակման չեն արժանացել (տես Т. НИКОЛАЕВА, Б. ПЯТКИН, К истории изучения петроглифов Енисея (дореволюционный период), Археология Южной Сибири, 10, Кемерово, 1979, էջ 134–141, М. ДЭВЛЕТ, К истории исследования петроглифов Енисея (работы А. Адрианова), Археология Южной Сибири, 14, Кемерово, 1985, էջ 88–97):

Քարի վրա նկարներ հիշատակել է դեռեւս Հերոդոտոսը (Ηρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς, Բ. ծ. ա. 484–425), սակայն, ակնհայտորեն, խոսքը եգիպտական տաճարների սրբատաշ քարերին արված պատկերազարդների մասին է. «նրանք են առաջին անգամ զոհարաններ, արձաններ եւ տաճարներ կանգնեցրել աստվածներին եւ կենդանիներ փորագրել քարերի վրա» (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմ.՝ Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երեւան 1986, գիրք 2, Եւտերպե, 4, էջ 90): Արդ հայտնի տվյալներով, առաջին անգամ ժայռապատկերներ հիշատակել են չին փիլիսոփա Հան Ֆեյը (Han Fei, Բ. ծ. ա. 280–233) եւ աշխարհագետ Լի Դաոյուանը (Li Daoyuan, 386–434): Նրանց, ինչպես նշվեց, հաջորդում են Մովսես Խորենացին եւ Անանիա Շիրակացին: Պատկերներ եւ, որ շատ ուշագրավ է՝ դրանց առնչվող պատումներ է գրանցել Չժան Յուեն (Zhang Yue, VIII դ.), Զինաստանի հարավ-արեւելյան Ֆուցզյան մասում (տես CHEN ZHAO-FU, Découverte de l'art préhistorique en Chine. Paris, 1988, էջ 9, R. G. BEDNARIK, F. LI, Rock Art Dating in China: Past and Future, “The Artefact”, 1991, № 14, էջ 25–33):

¹² Տես Միաբան, «Նստոց». Հինգ նոր արձանագրություններ, Արարատ, 1893=ՌՅՆԲ, № 8, էջ 775–776:

մողէս, թռչնի գլուխ, օձ, մի շորքոտանի): Նկարներից մի քանիսը ակներեւ նման են Արարատում (1886 թ. ԺԱ.) տպուածին, գտնուած Մաստարայի մօտ: Այդ՝ մեր սովորական երկար նստարանների – «իշոտնուկի» նմանութիւն ունեցող խազերը գտնուելով խառն ուրիշ պատկերագրերի հետ՝ իսկապէս ստանում են նշանակութիւն եւ երեւում է, որ պատահական խազիսզոցներ չեն: Մեր ստացած ընդհանուր տպաւորութիւնը պ. Սիսականցի նկարից մեզ յիշեցրեց Ամերիկայի հնդիկների պատկերագրերը, միայն աւելի բարդ ու աւելի բազմաթիւ նշաններով¹³:

XX դ. սկզբից արդեն ժայռապատկերաբանական միտքը, նկարագրողական բնույթով հանդերձ՝ առավել վերլուծական էր եւ ամրապնդված պատմահամեմատական հենքով: Գիտության նոր մակարդակում հայ ժայռապատկերաբանության կայացմանը մեծապէս նպաստեց «Արարատ» ամսագիրը:

1910 թ. հունիսի 1-ին Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանը Արարատի ստորոտում, Արաքսի աջ ափի Յոլակերտ¹⁴ բերդաքաղաքի ավերակներում «երկու քարափի վերայ» հայտնաբերել է յուրօրինակ գաղափարանշանակիր գրություն (նկ. 6), բնութագրելով այն որպէս նշանագրեր. բայց ոչ բեւեռագրեր: «Մեզ թւում է, որ այս նշանագրերը առնչութիւն ունեն հաթեան գրերի հետ, որոնց մասին «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսաթերթի մէջ (1910 թիւ 2. փետրուար. երես 46, 47, եւ գրուած են Հաթեան նշանագրերի ձեւերը) մի յօդուած կայ, որի մէջ... հանդէսն ասում է «Շատ հետաքրքրական է

¹³ Նույն տեղում, էջ 775–776: Այս մասին տեղյակ է եղել նաեւ Լ. Լիսիցյանը, տես Լ. Լիսիցյան, 1913–14 [հաղորդագրութիւն «Արարատ» հանդեսից, «Նախապատմական նկարներ»՝ Հայաստանում հայտնաբերված ժայռապատկերների պատճեններ. ձեռագիրը եւ գծագրերը Լ. Լիսիցյանի], ՀԱՍ, Ֆոնդ 428, ցուցակ 1, գործ 98, թերթ 1: Այստեղ իր նշումներում նա շփոթել է Տէր-Մկրտչեաններին: «Արարատի» 1892–1894, 1902 թթ. խմբագիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի փոխարեն իբրեւ «Նստոց» բաժնի հեղինակ է նշել վարդապետ (1909 թ.՝ եպիսկոպոս) Կարապետ Տէր-Մկրտչեանին, որն ամսագրի խմբագիրն է եղել 1902, 1904–1906 թթ.:

¹⁴ Յոլակերտը (Չողկերտ, Յողկերտ) Մեծ Մասիսի հարավային ստորոտում էր, Քարաքիթ (Դաշբուռուն) գյուղից 7 կմ արեւմուտք (հետագայում՝ Երեւանի նահանգի Սուրմալուի գավառ): Տես Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1890, էջ 123–124, 487–489, Մ. ՆԻԿՈՆՍԿԻ, Վանի թագավորների Ռուսաստանի սահմաններում գտնուած սեպաձեւ արձանագրութիւնները (ռուս. թարգմ. Նդիշէ արքեպ. Մուրադեան), Արարատ, 1893=ՌՅԽԲ, № 8, էջ 759–761, Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ 11, Բրոնզե եւ վաղադուին երկաթե դար, Երեւան, 1941, էջ 189, 247–250: Ենթադրաբար, այստեղ էր բիւզնական Մենուախիւնիին: Իսկ առավել վաղ Յոլակերտը հիշատակում է Պատմահայրը. ...ի ժառանգութիւն երկուց որդոց իւրոց, արդոյն Փառոխի եւ կայտառին Յոլակայ. յորս բնակեալ յիւրեանց անուն գտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, եւ ի Յոլակայ՝ Յոլակերտ (Մովսիսի խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ա. գիրք, ԺԲ., էջ 40):

քննել՝ թէ ինչ ծագում ունին այս նշանագրերը. որ հայկական մտքի առաջին եւ հնագույն արգասիքը կը համարուին: Եսսէնի քննութեամբ Հաթեան արձանագրութեան ամենահինը Քրիստոսէ 1000–տարի առաջ կերելի: Այս մտածողութեամբ պէտք էր կարծել, որ Հաթեան նշանագրութիւնը հնարուած ըլլայ Քրիստոսէ 1200 տարի առաջ»¹⁵: Այսպիսով, Յոլակերտի եւ Արագածի պատկերները «դեռեւս XX դ. սկզբներին իրենց վրա են սեւեռել պատմաբանասիրական նախասիրություն ունեցող գիտնականների ուշադրությունը»¹⁶:

1910 թ. հուլիսի 21-ին Արագածի հարավային լանջերի ժայռապատկերները տեսել են Կոմիտասը եւ Մ. Տեր-Մովսիսյանը, որը երեք տարի անց գրել է. «գտայ խորհրդաւոր արձանագրութիւնը շատ տեղ կրկնուած: Դոքա ողորկ երեսով, մի կամ երկու արշին գետնից դուրս ցցուած բազալտ քարեր են, որոնց վրայ նախապատմական, ըստ մեծի մասին համանման կրկնութեամբ քանդակներ են: Թէեւ քանդակի մէջ պակասում է արուեստը, բայց անհրեքելի է քանդակողի հմտութիւնը եւ փորձառութիւնը: Ներկայացրած են, բարակ համաչափ գծերով, կամ շերտերով եղջիրաւոր կենդանիներ, այծ կամ եղջերամ, աղեղներով մարդիկ. երբեմն զարդեր: Խնչ են դոքա. արձանագրութիւն, թէ որսորդական եւ պատերազմական խորհրդանիշներ... Խնչ ժամանակից են»¹⁷:

Նույն հոգովածում Մ. Տէր-Մովսեսյանն արձանագրել է նաեւ 1902 թ. իր տեսած մյուս ժայռափորագրի հայտնաբերումը. «Հայ Զէյվա (այժմ Տարոնիկ- Կ. Թ.) գիւղի բնակիչներից ինձ պատմեցին, որ Սեւշուր գետի աղբիւրների մօտակայ Կարմիր բլուր բարձրութեան վրայ կայ մի տեսակ օտարոտի գրութիւն, որ ոչ ոք չի կարողանում կարդալ: Ամենաբարձր կէտում կայ մի քանի տող գրութիւն. չափազանց խոշոր մասշտաբով: Գրութիւնը բաղկացած է խորհրդանշաններից, իրար հետ սերտ շաղկապուած եւ մի քանի անգամ կրկնուած: Փորձեցի լուսանկարել, անկարելի եղաւ. ժայռը շատ է անկանոն: Արձանագրութեան բռնած տարածութիւնն է երկայնութիւնը

¹⁵ Մ. ԱՐԲ. ՍՄԲԱՏԵԱՆ, Յոլակերտի բերդը, Արարատ, 1910=ՌՅԾԹ, № 6, էջ 574–576:

¹⁶ ԳՐ. ԿԱՐԱՆԱՆՅԱՆ, Պ. ՍԱՖՅԱՆ, Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հտ. 4, պր. I, Երեւան, 1970, էջ 6:

¹⁷ Մ. ԵՊՍ. ՏԷՐ-ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ, Արարատի եւ Արագածի գագաթներին, Արարատ, 1913=ՌՅԿԲ, № 1, էջ 65–66: ՏՆԵ ՆԱԵԼ Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Հ. ԻՍՐԱՅԷԼՅԱՆ, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հտ. 6, պր. II, Երեւան, 1971, էջ 6, Ա. ԲՈՐՈՆՅԱՆ, Կոմիտասը եւ հնագիտությունը, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, հտ. Բ., Երեւան, 2017, էջ 30–35, 51:

5–6, լայնութիւնը 1–2 սաժէն: Արդեօք դա հիստորիական գրութիւն չէ: Այն ժամանակուանից ես շատերին եմ պատմել այդ մասին եւ առաջարկել գնալ ուսումնասիրելու եւ արտանկարելու. տակաւին մնում է այնպէս»¹⁸:

Հետագայում կոթողը տեսել է ֆիզիկոս, պրոֆ. Հարություն Անժուրը (Չեքոտարյան): 1936 թ. Երեւանի համալսարանում Ա. Քալանթարի զեկուցման ժամանակ նա նկատում է, որ ցուցադրված ջրագծերի ականաչափական սխեման հիշեցնում է Այդր լճի մոտ մի բլրի վրա իր տեսած ժայռափորագիրը: Այդ լսելով, Ա. Քալանթարն անմիջապէս եզրակացնում է, որ դա Արագածոտնի նախնադարյան ոռոգման համակարգի քարտեզն է¹⁹: Անվանի հնագետը դեռեւս 1927 թ. պարզել էր, որ «ջրաբաշխական մի յուրահատուկ սիստեմ, տեղին հարազատ, այստեղ հասել է բարձր կատարելության. նա խիտ ցանցի պէս ծածկում է մեր միջնաշխարհն ամբողջապէս՝ Արագած, Սեւան, Արարատյան բովանդակ աշխարհը»²⁰: Այդպիսով, 35 տարի անց միայն պարզվեց, որ Կարմիր բլուրում 1902 թ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի նկատած փորագրութիւնը Մեծամորում է²¹ (նկ. 7–9):

¹⁸ Մ. Տէր-Մովսիսեան, 1913, էջ 66: Տէն նաեւ Կ. Թոփաթեան, 2003, էջ 60–62, նկ. 3–6: Երկարութիւնը եղել է մոտ 12 մ (1 սաժենը՝ 2.13 մ): Այժմ մոտ 7 մ է՝ աջից երեւում են քարը կտրելու հետքերը: Լայնութիւնը՝ 2–4 մ է:

¹⁹ Կոթողի հետազոտման հետագա ընթացքը տես Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Արագածոտնի նախաուրարտական ջրաբաշխական համակարգի փորագրված գծագիրը, ՊԲՀ, 1971, № 3, էջ 128, Մ. ХАЧАТРЯН, О древней ирригационной сети Арагацотн, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1976, № 1, էջ 121–129, Л. КАРАПЕТЯН, Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, էջ 33–36, Հ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ուրարտուի ջրաշինարարական կառույցները, Բնագիտության եւ տեխնիկայի պատմութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1987, էջ 172–188, Թոփաթեան, 2003, էջ 61, նկ. 3–4, Ա. ԲՈՐՈՅԱՆ, Կ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Վիշապաքարերը Տարագրոսի ուսումնասիրութիւններում, ԼԳԳ, 2016, № 3, էջ 249–250: ՀՊԹ-ում պահպանվում է Գ. Հովսեփյանի (ՀՊԹՆ 157), Ա. Վրույրի 1927 թ. արած մեկական լուսանկար (ՀՊԹ 8569) եւ 1938 թ. արված գծագիր (ՀՊԹՆ 91):

²⁰ Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Երկու սեպագիր արձանագրութիւն, Օրագիր ՀՍԽՀ Հնութիւնների Պահպանության Կոմիտեի, Երեւան, 1927, № 3, էջ 54–55 (Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Հայաստան. Քարե դարից միջնադար. Երկերի ժողովածու, Երեւան, 2007, էջ 245–246, նաեւ՝ 20), Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ խորհրդային Հայաստանում, Պատմության եւ գրականության ինստիտուտի հաղորդումներ, № 2, Երեւան, 1933, էջ 171–194 (Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, 2007, էջ 281–297): Ոռոգման համակարգերի մասին տես նաեւ Գ. ՇԻՐՄԱԶԱՆ, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմութիւնից, Երեւան, 1962, էջ 50–56, Г. ШИРМАЗАН, Страницы из истории орошения Армении (Урартское водохозяйственное строительство и Эчмиадинский канал), Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսութիւնի եւ գյուղացիութիւնի պատմութիւն, հտ. 1, Երեւան, 1964, էջ 60–90, Н. АРУТЮНЯН, Некоторые вопросы земледелия в центральных областях государства Урарту, նույն տեղում, էջ 28–59, Ս. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ, Դիտողութիւններ եւ նոր նյութեր հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ, նույն տեղում, էջ 259–285:

²¹ Վեցհազարամյա բնակատեղիի բուն անունն անհայտ է. 1966 թ. ընդունվեց վաղմիջնադարյան հայ պատմագիրների երկերում վկայված Մեծամոր անունը, որը տեղագրորեն

1912 թ. լեզվաբան, պատմաբան Գրիգոր Ղափանցյանը մոտ 50 ժայռանկար է հայտնաբերել Արագածի հարավ-արեւելյան լանջի վիշապաքարից դեպի հյուսիս-արեւմուտք բարձրանալով. «քարակոթողի տեղից մօտ 1 վերստ հեռու դէպի Արագածի ձիւնապատ գագաթները (մօտ 1 կմ.-կ. թ.): Քանդակուած են բազմաքանակ քարերի եւ քարափների վերայ, ընկած հեղեղատների մէջ»: Դրանք «մարդկութեանս զարգացման ամենաուժեղ գործօնի՝ գրի մարմնացած հաւակներն ու ռահահորդներն»²² են քարի վերայ. սրանք զանազան առարկաների պատկերացումներ են, մեծ մասամբ ինչ որ աղեղնաւոր շորքոտանու: Քանդակը 2–3 միլիմետրից աւելի չէ եւ ոչ էլ ուղղանկիւնաւոր: Մի քանի քարափների վերայ դուրս են հանուած որսի տեսարաններ՝ հեղեղներ իրենց ձագերով, շներ. սրանցից երկու հարեւանցի տեսարաններ նշմարելի են բացուստ մօտ 100–150 քայլ հեռաւորութեան վերայ: Այս ստեղծագործութեան հինաւորց ժամանակներին պատկանիլը ապացուցւում է հէնց նրանով, որ յիշածս «պատկերագրերի» քարերի շերտերը շատ տեղեր փոխուել են, քանդակներից միայն մասերն են մնում»²³: Հետագայում, վիշապաքարերին նվիրված աշխատության մեջ նշել է, որ դրանք խորաքանդակ են, ի տարբերություն վիշապաքարի վերնամասի բարձրաքանդակի²⁴:

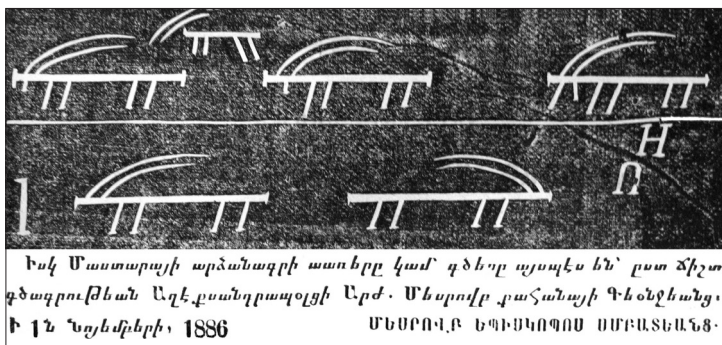
Հայաստանի ժայռապատկերների հայտնաբերման եւ ուսումնասիրման մօտ 140 տարվա ընդարձակ պատմագրությունը վկայում է հնագիտության այս ոլորտի հանդեպ հայագետների դրսեւորված մեծ հետաքրքրությունը եւ մասնագիտական պատշաճ վերաբերմունք: Նորօրյա

մօտ է հնավայրին, տե՛ս է. ԽԱՆԶԱԿՅԱՆ, Կ. ՄԿՐՏՅԱՆ, է. ՊԱՐՍՄՅԱՆ, Մեծամոր, Երեւան, 1973, էջ 6–8:

²² Հայերեն հնախոսական բառեր են. հաւակ – սկիզբ, սկզբնապատճառ, առաջնորդ, հեղինակ. առնչվում է նաեւ հաւատ – ապացույց, փաստ, հավաստիք բառին (ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 67, 70), ռահահորդ – ճանապարհորդ (ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, Երեւան, 1979, էջ 139):

²³ Գ. ՂԱՓԱՆԿՅԱՆ, Հնութեան մի քանի յիշատակարաններ, Արարատ, 1914=ՌՅԿԳ, № 1, էջ 95:

²⁴ Помимо многочисленных заштриховок контур диких коз с двумя рогами, загнутыми назад, удалось видеть и следующее красивое изображение: на одной большой, отдельно стоящей скале трехугольного вида...выгравирована сцена из охотничьего быта с охотником, стреляющим из лука по бегущим оленям и козам, преследуемым собаками. Разница в способе изображения между стелой и этой охотничьей картиной была в том, что в первом случае изображение рельефное, а во втором, наоборот, выдолблено (выгравировано) в камне (Г.Р. КАПАНЦЯН, О каменных стелах на горах Армении, Ереван, 1952, էջ 48), տե՛ս նաեւ Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, 2021, էջ 63–64, Կ. ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ, Կ. ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ, Ա. ԲՈՐԻՅԱՆ, էջ 144–145:

Նկ. 1 Մաստարայի ժայռապատկերի արտանկարը

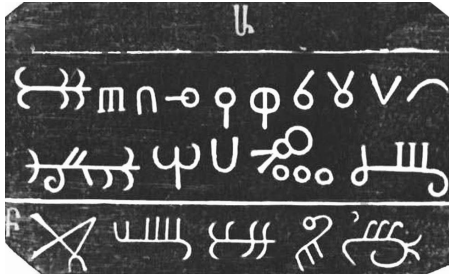
Նկ. 2—3 Մաստարայի ժայռապատկերի լուսանկարները
(ՀՊԹ 8554, 1307)

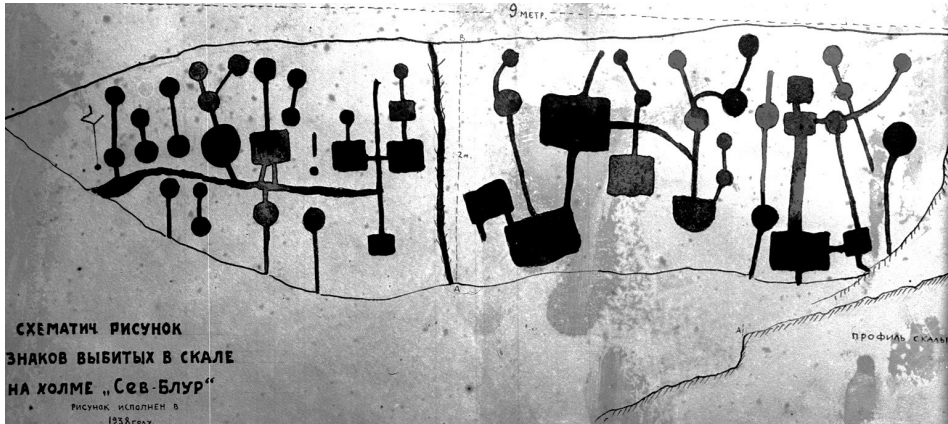
Նկ. 4 Մաստարա. Դեախաղի կիրճը, 2012 թ.

Նկ. 5 Դեախաղ. ակոսագիծ, 2012 թ.

Նկ. 6 Յուլիերտի արձանագրության արտանկարը

Նկ. 7 Մեծամոր, Արագածի ջրաբաշխ համակարգի փորագրության 1938 թ. արտանկարը (ՀՊԹ Ն91)

Նկ. 8 Մեծամոր, Արագածի ջրաբաշխ համակարգի փորագրության աշ հատվածը, 1927 թ. (ՀՊԹ 8569)

Նկ. 9 Մեծամոր. Արագածի ջրաբաշխ համակարգի փորագրությունը, 2019 թ.

Նկ. 10—11 Արագած. ժայռապատկերներ, որ Գր. Ղափանցյանի հետազոտած տարածքում են, 2022, 2024 թթ.

Ժայռապատկերաբանությունն սկզբնավորվում է Հայաստանում 1886 թ.՝ «Արարատ» ամսագրի հինգ հրապարակումներով:

Վերը շարադրվածը եւս մի անգամ հավաստում է, որ «Արարատ» ամսագրի խմբագրակազմը գիտահեն մոտեցում է ցուցաբերել բազմադարյա հայոց մշակույթի զարգընթացի եւ ամբողջականության ընկալման ասպարեզում:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Աշխարհիքեկ Զալանթար, «Արարատ», Գրիգոր Ղափանցյան, Ժայռապատկեր, Կոմիտաս, Արագած, Մաստարա, Մեծամոր, Մերոպ Սմբատյանց, Մերոպ Տեր-Մովսիսյան, Միաբան, ռոռզման համակարգ, Յոլակերտ

РЕЗЮМЕ

Журнал Первопрестольного Святого Эчмиадзина «Арагат» (1868–1919) сыграл значительную роль в формировании научного подхода к исследованию историко-культурного наследия Армении. В течение пятидесятилетнего периода своей деятельности редакция издания демонстрировала прогрессивное и многоплановое отношение к вопросам всестороннего изучения и комплексного осмысления армянской культуры.

Одним из ярких свидетельств этого является публикация в журнале первого наскального изображения, обнаруженного на территории Армении Месропом Смбатяном в 1886 году. Это событие стало знаковым в истории науки: впервые в мировой научной периодике был опубликован, подвергнут обсуждению и реалистической интерпретации петроглиф. Примечательно, что за семь лет до этого — в 1879 году — петроглифы были открыты в пещере Альтамира (Испания), однако в научной печати тогда они так и не получили должного отражения.

Таким образом, представляется возможным утверждать, что истоки современной петроглифологии восходят именно к Армении — одному из древнейших центров наскального искусства. Существенное значение в становлении этой научной дисциплины имел журнал «Арагат», на страницах которого в течение нескольких десятилетий публиковались исследования таких выдающихся уче-

ных, как Галуст Тер-Мкртчян (1893), Месроп Тер-Мовсисян (1913) и Григор Капанцян (1914).

Более чем вековая история открытия и изучения петроглифов Армении — охватывающая уже около 140 лет — свидетельствует о постоянном интересе и серьезном научном подходе арменоведов к этой специфической, но важной области археологических исследований.

SUMMARY

The journal of the Mother See of Holy Ejmiadzin, Ararat (1868–1919), played a pivotal role in shaping the scientific approach to the study of Armenia's historical and cultural heritage. Throughout its five decades of operation, the editorial board of the journal demonstrated a progressive and multifaceted approach to the examination and comprehensive representation of all phases of Armenian culture.

One of the key milestones in this regard was the publication of the first rock carving discovered in Armenia by Mesrop Smbatyan in 1886. This event marked a significant turning point, as it represented the first time in the world that a petroglyph was published, discussed, and interpreted realistically in the scientific press. It is noteworthy that while petroglyphs were discovered seven years earlier in the Altamira cave in Spain, they were never afforded a scientific publication.

It is safe to assert that the origins of modern petroglyphology can be traced to Armenia, one of the most ancient centers of rock art. The development of this scientific discipline at a new level was significantly fostered by the journal Ararat, which, over several decades, published works by distinguished researchers such as Galust Ter-Mkrтчyan (1893), Mesrop Ter-Movsisyan (1913), and Grigor Ghapant-syan (1914).

The extensive history of the discovery and study of petroglyphs in Armenia, spanning nearly 140 years, reflects the sustained scholarly interest and rigorous scientific approach of Armenianists toward this specific field of archaeology.

